

İpek Yolları Üzerinde Yer Alan Karahanlı - Selçuklu Kervansarayları ve Gelişiminde Rol Oynayan Yapı Tipleri

Atanur KAYA

Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5734-8292>

kayamer1453@gmail.com

Atıf Bilgisi

Kaya, Atanur. " İpek Yolları Üzerinde Yer Alan Karahanlı - Selçuklu Kervansarayları ve Gelişiminde Rol Oynayan Yapı Tipleri ". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 52 (Güz 2024), 139-158.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.513>

Geliş Tarihi	02.05.2024
Kabul Tarihi	03.12.2024
Yayın Tarihi	24.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Orta Asya'da Karahanlı ve Selçuklu uygarlıkları buldukları coğrafyada anıtsal nitelikte mimari eserler inşa etmişlerdir. Bu eserlerin İpek Yolları üzerindeki önemli bir parçasını oluşturan kervansaraylar, kervanların, seyyahların ya da kervan kabilelerinin uzun süreli yolculuklar sırasında bir dinlenme ve barınma noktası olarak inşa edilmişlerdir. Toplumların tarihsel evrimi çoğu zaman arkalarında bıraktıkları mimari eserler aracılığıyla izlenebilmektedir. Bunlar arasında istasyon, han ve kervansaray gibi mimari eserler, tarih boyunca hem pratik amaçlara hizmet eden hem de bölgelerin kültürel ve ekonomik yapısının şekillenmesinde önemli rol oynayan önemli yapılar olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada kervansaray gelişimini, kökenlerini, mimari özelliklerini etkileyen bu mimari unsurlara dikkat çekilmiştir. Karahanlı ve Selçuklu kervansaraylarını etkileyen bu mimari gelişim sürecinin tarihi önemi ve çağdaş anlayış üzerindeki etkileri de ayrıca ele alınmaktadır.

Kervansaraylar, hanlar ya da farklı kültürel isimlerle adlandırılan bu yapılar Türk mimarlık tarihinde, inşa edildiği uygarlığın içinde bulunduğu askeri ve ekonomik şartlara bağlı olarak; boyutsal ve işlevsel açıdan çeşitlilik göstermektedir. Çalışma kapsamında incelenen ve İpek Yolları rotalarında bulunan Karahanlı ve Selçuklu kervansaraylarının gelişiminde etkisi olan Ahameniş ve Part dönemi istasyonları ve İlk Çağ'da Tütsü Yolları üzerinde inşa edilen han ve kervansaraylar ve Erken Orta Çağ Yerleşim yapılarından nasıl etkilendiği araştırılmıştır. Arkeolojik kanıtlar ve yerinde yapılan incelemelere göre, kervansaraylar ve bu yapıları etkileyen unsurların ayrışan ve benzeşen yönleri de ele alınmıştır. İpek Yolları güzergâhları üzerinde inşa edilmiş olan istasyon ve han yapıları, uygarlıkların etkileşimini sağlamıştır. Orta Asya platosunda yaşayan uygarlıklar, şehir merkezi dahilinde ya da şehirler arasında, dağ eteklerinde ve ovalar üzerinde istasyon, han ve kervansaray yapıları inşa etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler

İpek Yolları, Karahanlı, Selçuklular, Kervansaray, Mimari.

Karakhanid And Seljuk Caravanserais on The Silk Roads And The Building Types That Contributed to Their Development

Atanur KAYA

PhD Student, Mimar Sinan Fine Arts University, İstanbul Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5734-8292>

kayamer1453@gmail.com

Citation

Kaya, Atanur. "Karakhanid And Seljuk Caravanserais on The Silk Roads And The Building Types That Contributed to Their Development". *The Journal of Turkish Studies*, 52 (Fall 2024), 139-158.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.513>

Date of Submission	02.05.2024
Date of Acceptance	03.12.2024
Date of Publication	24.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

The Karakhanid and Seljuk civilizations of Central Asia constructed monumental Architectural works within their respective geographies. Among these, caravanserais, which played a significant role along the Silk Roads, were established as resting and accommodation points for caravans, travelers, and traders during their long journeys. The historical evolution of societies is often reflected in the architectural heritage they leave behind. Notably, structures such as stations, inns, and caravanserais serve not only practical purposes but also significantly influence the cultural and economic development of their regions throughout history. This study highlights these architectural elements, examining their origins, development, and defining features. It also explores the historical significance of the architectural evolution of Karakhanid and Seljuk caravanserais and their impact on contemporary architectural understanding. These structures, referred to as caravanserais, inns, or by other cultural terms, exhibit significant dimensional and functional diversity in Turkish architectural history, influenced by the military and economic conditions of the civilizations that built them. The study investigates the influence of Achaemenid and Parthian stations on the development of Karakhanid and Seljuk caravanserais along Silk Road routes. It also examines inns and caravanserais constructed along the Incense Routes during the Early Middle Ages, as well as settlement structures from the same period. Drawing on archaeological evidence and on-site investigations, this research analyzes the differences and similarities between these structures and the factors that shaped them. The stations and inns constructed along the Silk Road facilitated inter-civilizational interaction. Civilizations inhabiting the Central Asian plateau built these stations, inns, and caravanserais within city centers, between cities, and across foothills and plains.

Keywords

Silk Roads, Karakhanid, Seljuks, Caravanserai, Architecture.

Giriş

Orta Çağ Orta Asya'sında, yolların gelişmesiyle şehirler, eyaletler, ülkeler ve kıtalar birbirine bağlanmıştır. Asya kıtasının büyük bir bölümüne yayılan İpek Yolları bu manâda, uygarlıkları ve medeniyetleri birbirine yakınlaştıran bir rol oynamıştır. Uzun süren yolculukların getirdiği zorluklar ve uygarlıklararası ticaretin gelişmesi, kervansarayların merkezi noktalarda inşa edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Kervansarayların bir diğer amacı da kervanların ve yolcuların mal ve can güvenliğini korumaktır.

İpek Yolları üzerinde yaygınlaşan bu yapıların mimari özellikleri, plan şemaları ve işlevleri, çeşitli dönemlere ve dönemin koşullarına göre değişim göstermiştir. Konu bağlamında değerlendirilen kervansaray yapıları; özellikle İlk Çağ ve Erken Orta Çağ sürecinde inşa edilen istasyon ve han yapılarının işlevselliğini ve plan düzenini takip eden bir gelişim süreci göstermiştir. Ahameniş ve Part dönemlerinde inşa edilen posta istasyonları mimari açıdan bölgenin jeolojisine bağlı olarak kerpiç ya da taş gibi yerel malzemeler kullanılarak inşa edilmiş yapılardır. İstasyonların görselliğinden çok işlevsel olacak şekilde tasarlanması önemli görülmüştür. İmparatorluğun geniş topraklarından geçen yolcular ve ulaklar (haberci) için temel hizmetleri sağlamaya odaklanmışlardır. Bu uygarlıklar istasyonların mimari tarz, dayanıklılık ve inşaat kolaylığı gibi pratik konularına öncelik vererek, binaların faydacı doğasını yansıtmayı amaçlamışlardır.

Orta Asya'da ortaya çıkan Erken Orta Çağ yerleşimleri bünyesinde inşa edilen han yapıları, şehir ve kasabalar arası ticaret ve barınmayı amaçlamıştır. Özellikle 7-9. yüzyıllarda inşa edilen bu yerleşimler, zamanla bölgenin kültürel, ticari ve siyasi potansiyelini de artırarak, uygarlıklararası iletişimi de büyük ölçüde sağlamışlardır. Hanedanlıklara, devletlere ve imparatorluklara ev sahipliği yapan bu yerleşimler, şehirlerarası güzergâhlarda inşa edilen büyük boyutlu kervansarayların da tarihsel önemini belirleyici kılmıştır. Arkeolojik kazılar ve araştırmalarda, Erken Orta Çağ şehir yerleşimi hanlarının kültür ve ticaret üzerinde oynadığı rolü buluntular açısından ortaya koymaktadır. Orta Asya'da Karahanlılar ve Selçuklular döneminde kervansaraylar, İpek Yollarının bir parçası olarak önemli bir rol oynamıştır. Bu kervansaraylar, ticaretin potansiyel kazanması

ve güvenliğinin sağlanması için, barınma ve ticaret merkezleri konumunda yer almıştır. Her iki imparatorluk döneminde de kervansarayların gelişiminde; zamanla kozmopolit bir toplum yapısının oluşması, fetihler esnasında ele geçirilen değerli eşyalar ve kervansaray güvenliğinin imparatorluğun sorumluluğunda olması durumu etkili olmuştur. Bu gelişmeler ışığında, Karahanlı ve Selçuklu kervansaraylarının, bölgenin anıtsal yapıları arasına girmesinde; İlk Çağ'da inşa edilen istasyon, han ve kervansaray yapıları ile Erken Orta Çağ yerleşimleri bünyesinde inşa edilen küçük boyutlu kervansarayların birer prototip, olması belirleyici olmuştur.

1. İlk Çağ'da Kervansaray Yolları Üzerindeki Konaklama İstasyonları ve Han Tipi Kervansaraylar

Posta istasyonları, posta ve mesajların taşınmasını kolaylaştırmak için güzergahlar boyunca çeşitli aralıklarla kurulmuştur. Bu istasyonlar, habercilerin veya kuryelerin dinlenmelerine, at değiştirmelerine ve yolculuklarına devam etmelerine olanak sağlamak için stratejik olarak konumlandırılmıştır. Farsçada "Çapar" terimi postacı, akıncı anlamına gelmektedir. Çapar Hanları ya da posta istasyonu olarak nitelendirilen bu yapılar, Ahamenişler döneminde haberci ya da elçilerin dinlenme noktaları olarak inşa edilmiştir. Orta Asya ve bugünkü İran coğrafyasının çeşitli alanlarında bu tür yapılara rastlanabilmektedir. Ancak bu posta istasyonu sistemi, Erken İslam döneminde "Berid" sistemi olarak biliniyordu. Bir tür aktarma istasyonu olarak işlev gören bu beridler, Selçuklular döneminde terk edilmişti.¹ İmparatorluğun ya da devletin mesajlarını geniş bölgelere hızlı bir şekilde ulaştırılmasını sağlamak için kurulan bu istasyonlar, Orta Çağ ve sonrasındaki dönemlerde, daha organize ve resmi hale gelmiştir. Özellikle Cengiz Han yönetimindeki Moğol İmparatorluğu tarafından geliştirilen ve Yem Ağı olarak bilinen bu sistemde, Orta Asya ve İran coğrafyası hızlı iletişim ve ticarete güvenle ve etkin hale gelmiştir.²

En eski örneklerinin İran coğrafyasında, Ahamenişler tarafından inşa edildiği bilinen posta istasyonları ya da çaparhaneler, Ahameniş

¹ Willem Floor, *The Postal System in Safavid, Afsharid, and Zand Iran*, Association for İran Studies, 56, 2023, s. 721.

² Savaş Eğilmez, Gönül Kalkan, *Yam (Post/Communication) Organization in Mongols*. Erzurum: Turcology Researches, Ataturk University Publications 2023, s. 165.

imparatorluğu döneminde Kral Yolu rotaları; bugünkü İran, Irak ve Azerbaycan coğrafyası üzerinde bulunmaktaydı. Part İmparatorluğu döneminde de Horasan bölgesi İpek Yolları üzerinde yer almaktaydı. Bu posta istasyonları genellikle kare planlı, köşelerinde destek kuleleri bulunan, anıtsal taçkapısı ile sıradan bir düzenlemeye sahipti. İç mekânda haberci ya da elçilerin barınacağı hücreler ve binek hayvanları için ahır ve yem depoları bulunmaktaydı. Bu istasyon yapıları ham kil ve çamurdan tabakalar halinde inşa edilmiştir.³ İran'ın Seryezd eyaletinde habercilerin, elçilerin kısa süreli konaklamaları için inşa edilen çaparhanı, Sasani dönemine aittir.⁴ Çaparhanın yaklaşık 400 metre çaprazında ise Seryezd kalesi bulunmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere çaparhan, sarnıcı ve yakınındaki kale ile birlikte bir kompleks dahilinde inşa edilmiştir.

İslam'dan önce Pers mimarisinde kullanılan ve kervansaray planına benzerlik gösteren farklı bir tipoloji de karbatlardır. Karbat yapılarının kervansaray biçiminde inşa edildiği ve aynı zamanda kapalı birimleri ile sarnıç özelliği gösteren su kaynakları olduğu bilinmektedir.⁵ Karbat mimarisi aslında yalnızca bir kervan konaklama alanıdır. Bu tür yapılar birkaç kapalı hücresi bulunan, üstü açık ve orta yerinde göleti olan kısa süreli kullanım alanlarıdır. Günümüz İran coğrafyasının çöl bölgelerinde bu tür yapıların modern örneklerine rastlanabilmektedir.⁶

Şehirlerarası güzergahlarda olduğu kadar çöl yolları üzerinde de siyasi haberleşmeyi amaçlayan bu tür istasyonlar; tarihsel kaynaklar tarafından, kervansaray tipi yapıların en erken örnekleri olarak görülmektedir. Yunan tarihçi Herodot'un açıklamalarını içeren eserin beşinci bölümünde, Lidya ve Frigya arasında, 94 fersahlık (1 fersah:12.000 adım) mesafe içerisinde yirmiye yakın, 104 fersahlık Kapadokya-Kilikya arasında yirmisekiz ve Pers hakimiyetindeki Susa şehrinden, bugünkü Manisa sınırlarında yer alan Sardes Antik Kenti'ne kadar toplamda yüz on bir konaklama istasyonunun

---

³ <https://titreshahr.com>

⁴ www.gotoyazd.com (E.T.: 30.11.2022)

⁵ Aryana Abbasian, "Examining Authenticity in Adaptive Reuse of Iranian Caravanserais for Tourism: Comparative Assessment of Two Cases from Safavid Era." Famagusta: Eastern Mediterranean University Publishers, 2019, s. 11

⁶ www.cgie.org.ir (E.T.: 14.03.2024)

varlığından bahsedilmektedir. Belirtilen bu istasyonlar arasındaki mesafenin yaklaşık 270 kilometre olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Günümüzde Arap Yarımadası, Yemen, Suriye, Ürdün ve İsrail coğrafyaları arasında oluşturulan Tütsü Yolları, tütsü malzemelerini taşımak ve ticaretini canlandırmak için kullanılmış bir antik ticaret yollarıdır. Bu rotalar antik çağda bölgeler arasında mal, fikir ve kültür alışverişi için çok önemlidir. Özellikle Güney Arabistan'daki Hadramut ve San'a şehirlerini Akdeniz dünyasına bağlayan Arap Yarımadası'ndaki bu nokta oldukça stratejik bir güzergâhtı. Tütsü Yolu üzerindeki güzergahları oluşturan ve bu vadi üzerinde yer alan Orhan Mor, Negarot ve Sha'ar Ramon kervansarayları MS 1-3. yüzyıllar arasında inşa edilmiştir.⁸ Kale (*Nekarot Kalesi*), gözetleme kulesi, hamam ve sarnıç gibi çeşitli mimari türlerin bir arada bulunduğu bu yapılar, bir kervansaray kompleksi özelliği taşımaktadır. Çöl ticaret ağı olarak da belirtilen "Tütsü Rotası", baharatların, kokulu kozmetik ürünlerin Güney Arabistan'daki üretim bölgelerinden Akdeniz kıyılarına taşınmasının ana arteriydi. Bu ticaret merkezleri ve kervansaraylar ağı, MÖ 3. yüzyıl ile MS 3. yüzyıl arasında Nebati ve Roma dönemlerinde zirveye ulaşan canlı ticari faaliyetleri desteklemiştir.⁹ Bunun yanı sıra; Osmanlı toprakları da dahil olmakla birlikte, Yakın Doğu bölgelerindeki ticaret ve kervan sisteminin de gelişmesinde öncü bir rol üstlenmiş olmalıdır (Şekil 1). Roma İmparatorluğunun siyasi ve askeri açıdan güçlü olduğu süreçte, ekonomik potansiyeli de elinde tutmak istiyordu. Özellikle MS 1. yüzyıldan itibaren, Suriye sınırı olan Limes Arabicus'u (*Arab Sınırı*) savunma açısından bir mimari mevzi konumuna taşıyarak, güçlü kale-kol tipi yapılar inşa etmişlerdir. Kastrum (kale) adı verilen bu kale-kollar açık avluları güçlü çevre duvarları ve geniş payanda kuleleri ile; yüzyıllar sonra inşa edilmiş olan Türk-İslam kervansaraylarına prototip oluşturmuştur.¹⁰

⁷ Muzaffer Erendil, "İlk Çağ Ön Asya'sında Ulaşım ve Kral Yolu", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, S. 12, Hayat Neşriyat, 1974, s. 26.

⁸ Erickson Tali-Yotam Tepper, "*Caravanserai middens on desert roads: a new perspective on the Nabataean-Roman trade network across the Negev*", Jerusalem: Israel Antiquities Authority, Volume 96, Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, 2022, s. 596.

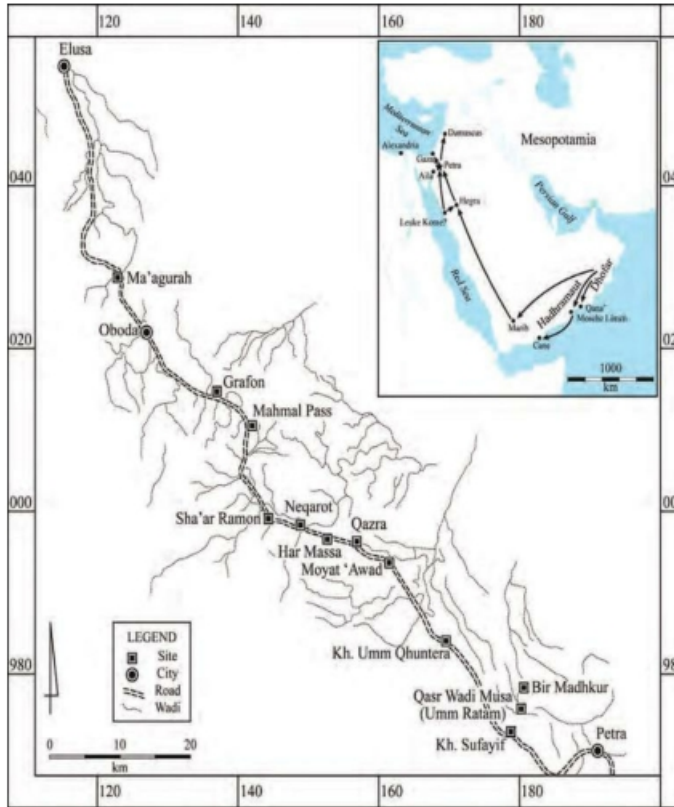
⁹ Erickson Tali-Yotam Tepper, "a.g.m", s. 593.

¹⁰ Eleanor Sims, "*Markets and Caravanserais. Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning*", London: Thames and Hudson Publishers, s. 98.

Erken Bizans döneminde, Ürdün'ün Musa Vadisi yakınında yer alan "Bir Madhkur" yerleşimi bünyesinde, bir kervansarayın hamam yapısı ile yan yana inşa edildiği görülmektedir.¹¹ Bu yerleşime; Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) aracılığı ile yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda verilen isim; Khirbet Sufaysif'tir. Bu mevki, Erken Roma kervan istasyonu kazı alanıdır.

Şekil 1: Tütsü Yolu Ticaret Rotası. (Ryan Hughes)

¹¹ Ryan Hughes, "Baking in the Desert: The Potential Personal Quarters or Kitchen at Khirbet Sufaysif", New York: The Institute for European and Mediterranean Archaeology, 2014, s. 77.

2. İpek Yolları Üzerinde Erken Orta Çağ Kervansarayları

Orta Asya'da Erken Orta Çağ yerleşimleri şehirlerarası ticaret ve kültürel alışveriş yayılmasında önemli bir süreci temsil etmiştir. Özellikle Orta Çağın ilk evresinde İpek Yolları güzergâhlarında birçok önemli gelişme ve kültürel değişim meydana gelmiştir. Bu dönemdeki gelişmeler, aynı zamanda çeşitli uygarlıkların ve güç merkezlerinin oluşumuyla da ilişkilidir. Şehir yerleşimlerinin etkili olduğu bu süreçte, imar faaliyetleri de bölgesel düzeyde gerçekleşmiştir. Şehrin mimari kültürünü oluşturan unsurlar arasında kale- şehristan ve rabad yapıları bulunmaktadır.

Erken Dönem Orta Çağ ve gelişim evresindeki yüzyıllarda, Zerefşan Vadisi, Karakum Çölü üzerinde, Maverâünnehir ve Horasan gibi önemli ticaret ve kültür merkezlerine açılan antik yerleşimler kurulmuştur. Bunlar arasında Merv, Amul, Köhne Ürgenç, Dehistan, Şaş (Taşkent), Harezm yerleşimleri yer almaktadır. Özellikle Merv şehri, Tarihi İpek Yolu doğu-batı güzergahları arasında, önemli bir etkileşim noktası olmuştur.¹² Bu yerleşimlerde inşa edilen kervansaraylar genellikle yerleşim birimlerinin rabad çevresinde kare planlı, avlulu ve hücresele bölüntülenme ile küçük boyutlu han biçiminde düzenlenmiştir.

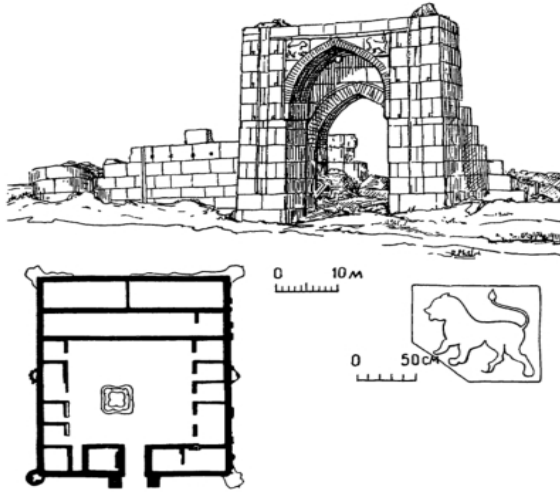
İpek Yolları ticaretinin demografik ve ekonomik açıdan önemli bölümünü oluşturan Türkmenistan'daki Merv şehrinde 8-9. yüzyıllarda inşa edildiği düşünülen Ulu Kışman (Uly Kishman) kervansarayı, 70 x 76 metre ölçülerinde kare planlı biçimde, tamamen kerpiç tuğladan inşa edilmiştir. Kuzeybatı köşede yer alan gözetleme kulesi sarmal bir merdivenle, silindirik formda inşa edilmiştir. Doğu yöndeki cephe üç yarım daire şeklindeki burçla, kuzeydoğu cephesi ise bütünüyle dairevi biçimli bir başka burçla güçlendirilmiştir. Kervansarayın avlusu 44 x 44 metre genişliğinde ve avlu etrafında sütunlarla desteklenmiş kemerli revaklar bulunmaktadır.¹³ Günümüze kalıntılar halinde gelen bu kervansaray, büyük ölçüde Karahanlı ve Selçuklu tipolojisini yansıtmaktadır.

¹² Alexey Ulko, "The Artistic Culture of Central Asia and Azerbaijan in the 9th-15th Centuries", *International Institute for Central Asian Studies*, Volume IV, 2013, s. 135.

¹³ Bruno Genito, "Mary: The Building NO: 546 At Uly Kishman Complex in The Merv Oasis", Merv: <https://cyberleninka.ru/>, 2010, s. 207.

Türkmenistan'da muhtemelen Antik dönem yerleşimlerinden biri olan Dehistan yerleşiminde, arkeolojik kazılar sonucunda, kompleks biçimde oluşturulmuş kervansaray, cami, sarnıç yapıları keşfedilmiştir. Yanmış tuğladan inşa edildiği düşünülen kervansarayın kare planlı, geniş avlulu ve avlu etrafında dikdörtgen biçiminde hücrelerin olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca kervansarayın hemen yanında, kervan hayvanlarının barındığı dikdörtgen bir yapı yer almaktadır.¹⁴

Günümüzde Türkmenistan ve Özbekistan sınırları arasında yer alan Harezmi yerleşimi, Beleuli Antik alanının kalıntılarına sahiptir. 9-10. yüzyıllarda kurulan bu yerleşimin bünyesinde, kare planlı ve kesme taştan inşa edilmiş kervansarayın anıtsal bir taçkapısı bulunmaktadır. Ayrıca Beleuli kervansarayının hemen yanında bir gözetleme kulesi ve su temini için sarnıç alanı mevcuttur. Avlu etrafında birer sıra kare planlı hücreler, güneyden kuzeye doğru uzanmaktadır. Güneyde yer alan taçkapı etrafında dikdörtgen ve kare düzenlemeli kapalı birimler, depo ve kiler olarak kullanılmıştır. Taçkapı cephesinin dikey aksında yer alan kuzey cephede arka arkaya dizilen iki sıra dikdörtgen biçimli mekânlar görülmektedir (Şekil 2).

Şekil 2: (Beleuli Kervansaray Planı ve Taçkapısı) (Emma Zilivinskaia)

¹⁴ Galina Pugachenkova (Rusça) "Güney Türkmenistan Mimarisinin Gelişimi, İşgal Dönemi ve Feodalizm" *Türkmenistan SSCB Bilimler Akademisi Arkeolojik Ekspedisyonu C. 6*, ABD Bilimler Akademisi Yayınevi 1958, s. 220.

Özbekistan'ın Şaş şehir yerleşiminin (Taşkent) merkezinde yer alan Kanka yerleşimi Ceyhun Nehrinin 8 km doğusunda bulunmaktadır. Bu antik yerleşim alanı güçlü savunma duvarlarıyla, üç şehristan ve rabaddan oluşmaktadır.

Bu arazinin içerisindeki ana caddeler, pazar meydanları ve kervansaraylar ile birlikte, bir kent kültürü taşıdığı anlaşılmaktadır. Kanka yerleşimi, Orta Çağ Arap ve Fars kaynaklarında "Farna" ismi ile bahsedilmektedir.¹⁵ Buradaki kervansaray planlarının da küçük boyutlu kare biçimli olduğu, avlu etrafında hücresel bölüntülenme ile düzenlendiği anlaşılmaktadır. Orta Asya'nın şehir yerleşimi bünyesinde inşa edilen kervansarayların 8-9. yüzyıllarda inşa edilen en erken örnekli yapılar olduğu bilinmektedir. Buhara vahasındaki bu kervansaraylar, 1970'li yılların başlarında yapılan kazı çalışmalarında keşfedilmiştir. Ribat-1, Ribat-4 ismi ile adlandırılan kervansaraylar Beykend yerleşimi bünyesinde yer almaktadır. Yapıların anıtsal bir taçkapı, tek ya da üç odalı hücreler, mutfak, hamam, depolama tesisleri, bir ahır, bir cami gibi mimari unsurlarla inşa edildiği belirlenmiştir. Ayrıca yapıların stratejik ve ticari açıdan da önemli olduğu vurgulanmıştır.¹⁶ Zereşan Vadisi (Özbekistan) sınırları içerisinde yer alan Ovultepe yerleşimi ise, Orta Asya'daki Orta Çağ eserlerine ve kervansaraylarına benzerliği ile dikkat çekmektedir. Arkeolog S. Khmelnitsky, buradaki kervansaray alanının bir iç dikdörtgen avlu ve dış alt duvarlardan meydana gelen bir plan üzerinde olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda farklı planlara göre kervansaray ve ribatların, Erken İslam döneminde ortaya çıkabileceğini düşünmektedir.¹⁷

3. Karahanlı ve Selçuklu Kervansaraylarının Gelişimi

Orta Çağ Karahanlı ve Selçuklu Türk-İslam dönemi kervansarayları, dönemin mimari türleri içerisinde, en geniş ve işlevsel unsurlarından biri

¹⁵ Bkz. <https://en.unesco.org/silkroad/countries-alongside-silk-road-routes/uzbekistan>

¹⁶ Sirojiddin Mirzaakhmedov, "Early Rabat-Caravanserai of Bukhara At the Borders of The Nomad Steppe Based on Paikend Settlement Materials", *Archaeology of The Eurasian Steppes*, NO:3, 902/904, 2022, s. 45.

¹⁷ Jaloliddin Polvonov, "Caravanserais On The Great Silk Road And Their Archeological Site", *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, Volume 3, 2021, s. 81.

olarak öne çıkmaktadır. Genellikle çöl yolları ve geniş vadiler üzerinde inşa edilen bu yapılar, zorlu seyahat koşullarıyla karşı karşıya kalan tüccarlar, kervanlar ve hac kabileleri için barınma ve konaklama noktaları açısından önem taşımaktadır. Karahanlı ve Selçuklu devletinin otorite ve itibarını temsil eden bu yapılar yiyecek, içecek, ticaret ve kervanların güvenliği gibi gereklilikleri karşılamak amacı güden kuruluşlardır. Bilimin, inançların ve dinlerin yayılması noktasında da önem taşıyan kervansaraylar, medeniyetler ve kültürler arasında köprü oluşturmaları neticesinde, büyük bir sorumluluk ve disiplinle idare edilmiştir. Orta Asya ve bugünkü İran coğrafyasının bazı bölgelerinde inşa edilen Karahanlı ve Selçuklu kervansarayları çöl, plato ve geniş düzlükler üzerinde inşa edilmiş olup, kırsal alanlarda yer almaktadır. Bu duruma dikkat çeken Fransız Arkeolog Maxime Siroux, 1949 tarihli *“Caravansérails d’Iran et petites constructions routières”* eserinde; Sasani, Gazneli ve Selçuklular döneminde inşa edilen kervansarayların, Dağ, Ova ve Şehir kervansarayları olarak, üç farklı kategoride ele alınabileceğini ifade etmiştir.¹⁸

11-13. yüzyıl Orta Asya kervansaraylarının üç farklı tasarım aşaması ile geliştiği anlaşılıyor. İlk tasarım aşamasında, bir duvarla çevrili açık bir alandan oluşan bir tahkimat tasarımıdır. Tasarımın ikinci aşaması, üniter veya çoklu hücrelerden oluşan tek bir yapı alanı ile çevrelenmiş bir avludur. Tasarımın son aşaması ise, sütunlu ve hücre düzenlemeli yerleşik alan ile çevrili bir avlu oluşturulur.¹⁹

Karahanlılar’ın 10. Yüzyılda Türkistan bölgesine ve 11. yüzyıl başlarında ise Maveräünnehir bölgesinde hakimiyet kurması ile birlikte, kadim şehirlerin yeniden imarı gerçekleşmeye başlamıştı. Özellikle Kırgızistan’da Isık Göl ve Narin Nehri kıyılarında inşa edilen kervansarayların şehiriçi yerleşimlerinin ihtiyaçlarına yönelik olarak 10-11. yüzyıllarda inşa edildiği bilinmektedir. En erken örnekli yapılar arasında

---

¹⁸ Maxime Siroux, *“Caravansérails d’Iran et petites constructions routières”*, Part V-VI-VII., *Institut Français d’Archéologie Orientale*, 1949, s. 23.

¹⁹ Sumbul Ahmad, Scott Chase, *“Design Generation of The Central Asian Caravanserai”*, *1st ASCAAD International Conference, e-Design in Architecture*, 2004, s. 51.

yer alan bu vadi kervansaraylarının yapı malzemesi genellikle kireçtaşı tabakası ve yerel malzeme özelliği gösteren kaymaktaşı tabakalarıdır.²⁰

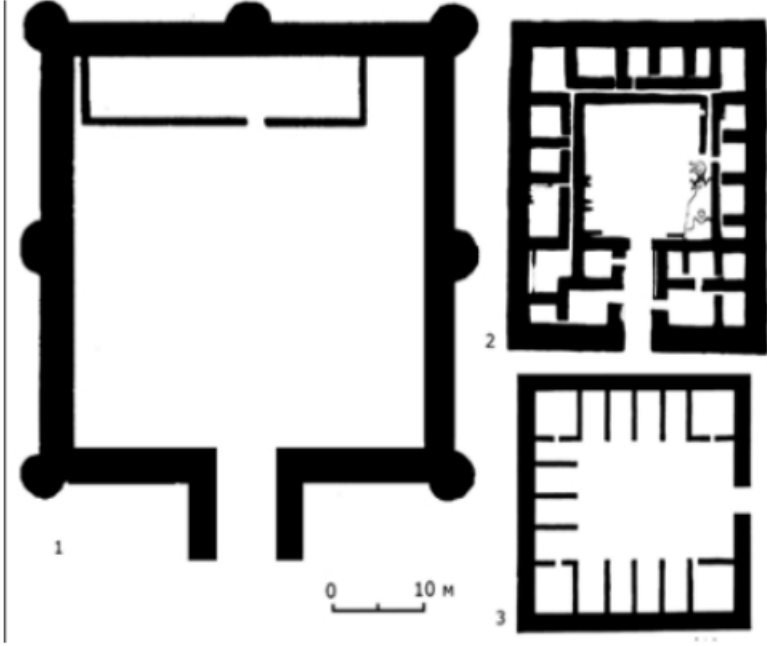
Orta Asya kervansaraylarının ilk aşamasını temsil eden birkaç yapıya bu vadiler üzerindeki alanlarda rastlamak mümkündür. Isık Göl civarında Karahanlılar devrinde, muhtemelen 11-12. yüzyıllarda inşa edildiği düşünülen Sarı Bulung kervansarayı yığma taş ve kerpiç malzeme ile inşa edilmiştir. Oldukça küçük boyutlu olarak 29 x 33 metre ölçülerinde ve kare planlıdır. Kırgız kökenli Arkeolog Feodoroviç Vinnik tarafından 1977 yılında yürütülen keşif sırasında, bu kervansaray kalıntıları içerisinde demir eritme ocakları olduğu görülmüş ve bu kervansarayın aynı zamanda "Demir Eritme Metalurji Merkezi" olarak kullanıldığı ifade edilmiştir.²¹ Sarı Bulung kervansarayı, avlu etrafında hücresel bölüntülenmenin görüldüğü, erken dönem yapıları arasında yer almaktadır. Buradaki barınma hücreleri kare formda ve hacimsel olarak küçük tutulmuştur. Avlu ve hücreler arasında geçişi sağlayan herhangi bir mimari unsur bulunmamaktadır. İkinci tasarım aşamasına karşılık gelen bu tip yapı örneklerinde, kervan yolcuları ve tüccarların kapalı hücrelerde, hayvanların orta alanda barındığı bilinmektedir.

Kırgızistan'ın Narin şehri civarında inşa edilen erken dönem özellikleri gösteren bir diğer yapı ise May Tor kervansarayıdır. Karahanlılar döneminde inşa edildiği düşünülen yapının 10-12. yüzyıllarda kil harcı üzerine dış duvarların yığma taş ve çakıl parçaları kullanılarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. Kervansarayın iç duvarları ise pişmiş tuğladan inşa edilmiştir²² (Şekil 3).

²⁰ Karl Baipakov, Shokirjon Pidavev, "Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road", *International Institute For Central Asian Studies*, Samarkand: 2011, s. 41.

²¹ Alexey Ulko (Trans), "The Artistic Culture of Central Asia and Azerbaijan in the 9th-15th Centuries", *Tashkent: International Institute for Central Asian Studies*, Volume IV, 2013, s. 62.

²² Alexey Ulko, "a.g.m.", s. 63.

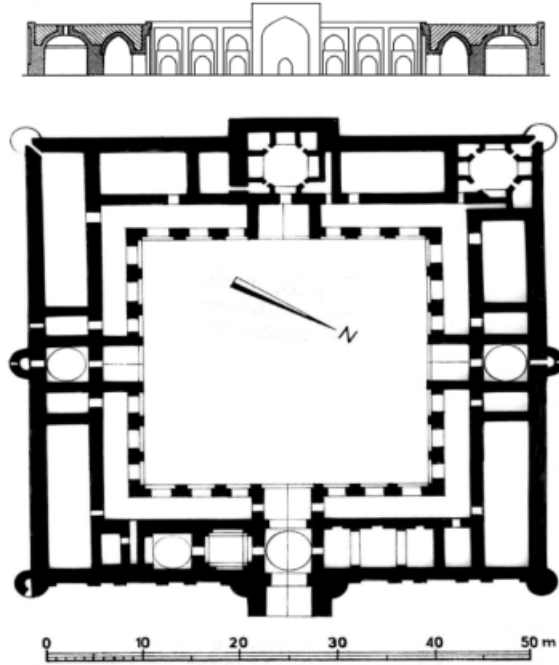
Şekil 3: Sarı Taş (1) Sarı Bulung (2) May Tor (3) Kervansaray Planları (Emma Zilivinskaia)

Orta Asya'da 11-13. yüzyıllar arasında, dönemin diğer uygarlıkları gibi Selçuklular da İpek Yolu'nun önemini fark etmiş ve idaresi altındaki topraklarında çok sayıda kervansaray inşa ederek bunların bakımını üstlenmişlerdir. Selçuklu mimarisinin Asya'nın merkezinde yapılar arasında kervansaraylar, imparatorluğun propagandasını yöneten bir anlayış ile inşa edilmiştir. Bu dönemdeki kervansarayların yapım tekniği ve süsleme özelliklerine bakıldığında, İran İslam dönemi kervansaraylarını model aldığı görülmektedir.

10-12. yüzyıllar arasında inşa edildiği düşünülen Dayahatun kervansarayı, Özbekistan-Türkmenistan sınırını ayıran Ceyhun Nehri'nin kıyısında ve Ürgenç-Türkmenabad şehirleri arasında bulunmaktadır. Merkezi avlu etrafında bulunan dört eyvanlı bu yapı, bir ribat içerisinde yer

alır. Abbasilerin Tahiri Hanedanlığına ait olan bu ribat, muhtemelen 9. yüzyılda inşa edilmiştir.²³

Kervansaray doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Doğuda yer alan taç kapıdan içeri girildiğinde, uzun bir salon yer alır. Erken dönem örneklerinde yalnızca bir giriş açıklığı ile vurgulanan kervansaraylar, Karahanlılar ve özellikle Selçuklular döneminde, koridor niteliği kazanan kubbeli formlu bir eyvana dönüşmüştür. Yapının giriş eyvanından avluya çıkarken, kuzey ve güney yönlerde birer kapalı mekân görülmektedir. Bu kapalı birimler kervansaray muhafızlarına ayrılmış alanlardır. İlk çağ ve Erken Orta Çağ'da inşa edilen konaklama istasyonu ve han yapılarında muhafızların konaklama alanı avlu ortasındaiken, Karahanlı ve Selçuklularda 11. yüzyıldan sonra ortaya çıkan yapılarda, giriş eyvanının her iki yanındaki kapalı alanlar muhafızlara tahsis edilmekteydi (Şekil 4).

Şekil 4: Dayahatun Kervansarayı (Ruslan Muradov)

²³ Ruslan Muradov, "Regional Features of The Caravanserais in The Karakum Desert", *Russian Academy of Architecture and Building Sciences Institute of Architecture and Urban Planning Theory and History*. 2018, s. 6.

İpek Yollarının çöl yolları üzerinde bulunan ve 12. yüzyıl başlarında inşa edilen Ribat-ı Şerif kervansarayı Merv-Nişabur arasında konumlanmaktadır. Müstahkem bir kale biçiminde inşa edilmiş olan Ribat-ı Şerif yapısı, birbirine bağlı iki avludan oluşan bir bütünlük göstermektedir. Ayrıca batı yönünde yer alan sarnıç ile mimari bir kompleks oluşturmaktadır. Dört eyvan uygulamasının cephe düzenine bütünüyle yayıldığı önemli bir kervansaray örneği olarak öne çıkmıştır. Avluların eş merkezli olarak düzenlendiği görülmektedir. Ön avlu hayvanların barındığı, arka avlu ise misafir ve yolcu hücrelerinin bulunduğu bir alandır. Bazı araştırmacılara göre, ikinci avlunun geniş kemerli revakları ve süsleme programlarına bakıldığında, Ribat-ı Şerif'in yalnızca Selçuklu hanedanlık ailesine hizmet eden bir kervansaray olduğu düşünülmektedir.²⁴ Giriş eyvanı koridorunun sağ ve solunda yer alan kapalı birimler, muhafız görevlilerinin bulunduğu hücrelerdir. Erken dönem evresinde ortaya çıkan istasyon ve han yapılarına nazaran, Karahanlı ve Selçuklu döneminde inşa edilen kervansarayların kompleks biçimde, güvenlik ve ticaret açısından daha sistemli olduğu, gelişimini ve işlevsel çeşitliliğini artırdığı görülmektedir. Orta Asya'da Selçuklu döneminde cephe süslemeleri ve üst örtü düzenlemelerinde oluşumunu tamamlayan "Razi üslubu" İran mimarisinin ortak ilkelerinin tanımlanması ve teorik olarak açıklanması noktasında benzerlik taşımaktadır.²⁵

S o n u ç

Karahanlı ve Selçuklu kervansaraylarının prototip oluşumunu sağlayan yapı türlerinin stratejik konumları, avlu düzenlemesi ve plan tipleri, aynı zamanda mimari düzenleme tekniği, müstahkem biçimde inşa edilmeleri, bu dönem için sistemli bir bütünlük örneği oluşturmuştur. Konu kapsamında incelenen kervansarayların, Ahemeniş dönemi posta istasyonları ve İlk Çağ'da inşa edilen han yapılarından, strüktürel olarak etkiler taşıdığı anlaşılmaktadır. Plan kuruluşu açısından ise Erken Orta Çağ yerleşimleri bünyesindeki küçük boyutlu han ve kervansaraylardan etkilenmiştir. Üstelik Erken Dönem yerleşimleri çevresindeki han ve kervansaraylar, Orta Çağ döneminin sonuna kadar işlevselliğini

²⁴ Lorenz Korn, "Ribat-i Mahi (Khurasan-i Razavi): Evidence of a Saljuq Building Inscription", <https://fis.uni-bamberg.de/> 2018, s. 5.

²⁵ Seyed Rasul Mousavi Haji, "Behrouz Omrani'nin Selçuklu Dönemi Mimarisinde İki Tip "türbe" ve "kubbe"nin Analizine Dayalı Olarak "Razi Üslubu"nun Genel Yapısına Dair Bir Eleştirisi", *İslam Mimarisi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 23, Yıl 7, 2018, s. 109.

sürdürmüştür. Orta Çağda özellikle 10. yüzyıl başından 12. yüzyıl sonlarına kadar İpek Yolları, tarihsel öneme sahip olan kervansaraylar kervanlar, tüccarlar ve hayvanları için önemli dinlenme ve barınma noktaları olarak hizmet vermiştir. Asya kıtasının hemen her yerinde güvenlik ve konaklama için inşa edilen antik dönem kamu yapıları mevcuttu. Bunlar arasında yüzyıllarca hizmet veren posta istasyonları ve han yapıları işlevsel açıdan imparatorluklar bünyesinde inşa edilen kervansaraylar ile benzer özellikler taşımıştır. Ticaretin gelişmesi, ürünlerin çeşitlilik kazanması, siyasi mücadelelerin artması neticesinde, bu tür kamu yapıları daha geniş, sistemli ve tahkimatlı özellikler taşımak zorunda kalmıştır. Uygarıklar arasındaki her türlü etkileşimin temel unsuru, güvenli ve kazançlı bir iletişim kurmaktır. Bu açıdan kültür, ticaret ve demografik değişimlerin merkezi yollar üzerinde inşa edilecek konaklama alanlarının varlığı ile mümkün olmaktadır. İpek Yolları üzerinde ortaya çıkan kervansaray yapıları bu anlamda her türlü ihtiyacı ve talebi karşılayacak biçimde düzenlemiştir.

Maveraünnehir ve Türkistan bölgelerinde Karahanlıların, Kuzey ve Orta Horasan bölgelerinde de Selçukluların medeniyetler arası ölçekte kervansaraylar inşa ettiği görülmüştür.

Özellikle 11-13. yüzyıllar arasında inşa edilen bu yapılar avlu etrafında şekillenen bir düzenleme ile gelişim göstermiştir. Çeşitlilik gösteren bu tasarımda genellikle yolcu hücreleri, mallar için depolama alanları, hayvanlar için ahırlar ve hatta bazen ibadet için mescit alanları avlu çevresinde şekillenmiştir. Posta istasyonları ve erken dönem hanlarında, yolcu hücreleri ile avlu arasında dar bir koridor yer alırken, Karahanlı ve Selçuklu kervansaraylarında revaklı bir avludan yolcu hücrelerine giriş sağlanırdı. Ancak Selçuklu kervansaraylarında revaklar oldukça derin tutulmuştur. Yine bu dönemde avlu etrafında eyvanlı düzenlemelerin geliştiği görülmektedir. Dört eyvan düzenlemesi, strüktürel ve işlevsel açıdan kervansarayların genişlemesine ve işlevsel çeşitliliği artmasına olanak sağlamıştır. Bu tasarım yönteminin avantajlarından biri de avlunun dağınık görüntüsünü düzenleyerek gece ve gündüz yolcularına gölge sağlamaktır.

Kervansaraylardaki taçkapı düzenlemesi de, başı başına bir mimari eser örneği göstermiştir. Erken Dönem konaklama yapılarında, beden duvarı boyutunda bir giriş açıklığı bulunurken, Karahanlı ve Selçuklu kervansaraylarındaki taçkapılar ana beden duvarlarında dışa taşkın ve koruyucu özellikte inşa edilmiştir.

Karahanlı kervansarayları, işlevsel ve dekoratif düzenleme açısından diğer türdeki mimari eserleri gibi daha yerel ve geleneksel özellikler taşımaktadır. Ancak Selçuklu kervansarayları mimari düzenlemelerde Pers ve Sasani geleneği, süsleme programlarında ise Sasani, İslam geleneğini takip etmiştir. Konu çerçevesinde yer alan İpek Yolları kervansaraylarının iklim şartları, siyasi çekişmeler, topografik yerleşim açısından, büyük ölçüde kalıntılar halinde olduğu ve periyodik restorasyon çalışmaları ile günümüze ulaştığı görülmektedir.

K A Y N A K Ç A

Abbasian, Aryana “*Examining Authenticity in Adaptive Reuse of Iranian Caravanserais for Tourism: Comparative Assessment of Two Cases from Safavid Era*” Famagusta: Eastern Mediterranean University Publishers 2019.

Ahmad, Sumbul, Chase Scott, “Design Generation of The Central Asian Caravanserai”, *1st ASCAAD International Conference, e-Design in Architecture*, p. 43-58, Saudi Arabia 2004.

Baipakov Karl, Shokirjon Pidayev, “Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the GreatSilk Road”, *International Institute For Central Asian Studies*, Samarkand 2011, s. 31-48.

Eğilmez, Savaş, Gönül Kalkan, *Yam (Post/Communication) Organization in Mongols*. Erzurum: Turcology Researches, Ataturk University Publications 2023.

Eleanor, Sims, “*Markets and Caravanserais. Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning*”, London: Thames and Hudson Publishers, 1978.

Erendil, Muzaffer, “İlk Çağ Ön Asya’sında Ulaşım ve Kral Yolu”, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, S. 12, Hayat Neşriyat, 1974, s. 21-27.

Floor, Willem, “The Postal System in Safavid, Afsharid, and Zand Iran” *Association for Iran Studies*, 56, 2023, s. 721-747, Tahran 2023.

Muradov, Ruslan, “Regional Features of The Caravanserais in The Karakum Desert”, *Russian Academy of Architecture and Building Sciences Institute of Architecture and Urban Planning Theory and History*. 2018. s. 1-30

Pektaş, Kadir, “Sûse Ribâtı”, *TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları*, C. 37, s. 573-574, İstanbul 2009.

Polvonov, Jaloliddin, "Caravanserais On The Great Silk Road And Their Archeological Site", *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, Vol: 3 p. 80-87. New York 2021.

Pugachenkova, Galina (Rusça), "Güney Türkmenistan Mimarisinin Gelişimi, İşgal Dönemi ve Feodalizm", *Türkmenistan SSCB Bilimler Akademisi Arkeolojik Ekspersiyonu Cilt 6*, ABD Bilimler Akademisi Yayınevi, Aşkabat 1958.

Hughes, Ryan, *Baking in the Desert: The Potential Personal Quarters or Kitchen at Khirbet Sufaysif*, New York: The Institute for European and Mediterranean Archaeology, p. 73-87, Newyork 2014.

Haji, Seyed Rasul Mousavi, "Behrouz Omrani'nin Selçuklu Dönemi Mimarisinde İki Tip "türbe" ve "kubbe"nin Analizine Dayalı Olarak "Razi Üslubu"nun Genel Yapısına Dair Bir Eleştirisi", *İslam Mimarisi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 23, Yıl 7, 2018, s. 108-125.

Mirzaakhmedov, Sirojiddin, "Early Rabat-Caravanserai of Bukhara At the Borders of The Nomad Steppe (Based on Paikend Settlement Materials)". *Archaeology of The Eurasian Steppes*, p. 44-56. Tashkent 2022.

Siroux, Maxime, "Caravansérails d'Iran et petites constructions routières", *Institute Français d'Archéologie Orientale*, Part V-VI-VII Paris 1949.

Tali, Erickson - Yotam Tepper, "Caravanserai middens on desert roads: a new perspective on the Nabataean–Roman trade network across the Negev", Jerusalem: Israel Antiquities Authority, Volume 96, p. 592-610, Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem 2022.

Ulko, Alexey (Trans), "The Artistic Culture of Central Asia and Azerbaijan in the 9th-15th Centuries", *International Institute for Central Asian Studies*, Volume IV, Tashkent, 2013.

Elektronik Kaynaklar

Bruno Genito, "Mary: The Building NO: 546 At Uly Kishman Complex in The Merv Oasis", Merv: <https://cyberleninka.ru/>, Turkmenistan 2010, s. 200-216.

Lorenz Korn, "Ribat-i Mahi (Khurasan-i Razavi): Evidence of a Saljuq Building Inscription", <https://fis.uni-bamberg.de/> 2018, s. 1-19.

www.cgie.org.ir (E.T.: 14.03.2024)

<https://titreshahr.com> (E.T.: 09.06.2024)

www.gotoyazd.com (E.T.: 30.11.2022)

<https://en.unesco.org/silkroad/countries-alongside-silk-road-routes/uzbekistan> (E.T.: 1209.2024)